

І.С. Михальський
кандидат історичних наук
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

**ПУБЛІЦИСТИЧНІ ТВОРИ УКРАЇНСЬКИХ ЕСЕРІВ
ПОЧАТКУ ХХ ст. ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОЇ БАЗИ
ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ
(НА ПРИКЛАДІ ТВОРІВ М. ЗАЛІЗНЯКА)**

На початку ХХ ст. у Російській імперії активну діяльність розгорнула партія соціалістів-революціонерів. Проте, на відміну від інших регіонів, в Україні розвивається національна партія есерів, перші гуртки якої з'явилися ще у 1903 р. [28]. Одним із найперших і активних її діячів був Микола Кіндратович Залізняк.

Хоча тогочасному політичному розвитку України присвячено багато праць, в них не відображені життя і політична діяльність одного з перших українських есерів, його публіцистична діяльність. Винятком є деякі енциклопедичні видання й збірки документів, в яких наприкінці містяться короткі біографічні довідки [4, 23, 16], проте його діяльність заслуговує більш ретельного дослідження.

М. Залізняк народився 1888 р. у Криму. Був активним діячем есерівських гуртків у Таврійській губернії. Після переїзду до Києва, навчаючись у Київському університеті, брав діяльну участь у студентському житті: входив до складу “Ради студентських представників” від фракції есерів, був організатором студентських заворушень у лютому 1907 р. [23].

У роки першої російської буржуазно-демократичної революції разом із С. Єфремовим зробив спробу організації партії українських есерів у великих містах України. За участю М. Залізняка в кінці 1906 р. створюється студентський партійний гурток в Харкові, членами якого обговорювалося питання боротьби за створення самостійного “земельного фонду” в разі націоналізації землі в країні [2]. Але спроба зміцнення партії через поширення гуртків виявилася невдалою [28].

4 червня 1907 р. М. Залізняк був заарештований (разом із сту-

дентом Ю. Квасницьким), під час обшуку у нього був виявлений прилад для друкування прокламацій, різні нелегальні брошури і гектографічна маса. За повідомленням Київського губернського жандармського управління, “М. Залізник знаходився в тісних ділових зносинах із видатними членами партії, які склали із себе колектив Обласного Комітету партії соціалістів-революціонерів” [26].

Після розгляду справи в губернському жандармському управлінні був звільнений і продовжував роботу в “Раді студентських представників”, яка, за висновками жандармського управління, тримала в своїх руках усе життя Університету [26]. Як і більшість членів студентської фракції соціалістів-революціонерів, М. Залізник входив до складу міської організації есерів і як член такої займався партійною роботою поза Університетом, а тому в Університеті бував дуже рідко [26]. Але це не завадило йому стати одним із головних організаторів студентської сходки в університеті 17 листопада 1907 р., яка звернулася до студентів вищих навчальних закладів Києва із закликом оголосити активний страйк, поки уряд не виконає їхніх вимог, що передбачали розширення свободи діяльності студентських організацій [26].

Далі був знову арешт і втеча у 1908 р. із Лук'янівської в'язниці, після чого М. Залізник емігрував до Галичини, де продовжив навчання у Львівській політехніці, беручи активну участь у студентському русі, внаслідок чого австрійський уряд забороняє йому перебувати в межах імперії. Від 1910 р. М. Залізник перебував у Львові на нелегальному становищі [27], керуючи видавничою справою закордонного ЦК партії українських есерів — було видано понад 30 назв книг і брошур різних авторів (М. Драгоманова, К. Каутського, В. Лібкнехта, М. Залізняка та ін.). Ця література транспортувалася, зокрема, до російської України.

Можна припустити, що на М. Залізняка мали вплив зв'язки з М. Грушевським, його наукова діяльність. У період перебування у Львові він пише і видає такі популярні історичні твори, як “Король і народ” (1908), “Велика селянська війна 1525 р.” (1908), “Як французькі селяни собі землю добували” (1909).

Після початку Першої світової війни увійшов до президії утвореного українськими емігрантами з Наддніпрянщини “Союзу визволення України”, був організатором українського інформаційного бюро у Стокгольмі й видавництва Української партії соціалістів-революціонерів.

М. Залізняк відомий нашим сучасникам, головним чином, завдяки своїм публіцистичним творам, які є цінним джерелом з історії українського національно-визвольного руху в Україні. Їх можна поділити на чотири тематичні групи: 1) твори загальнополітичної спрямованості; 2) твори про політичні партії; 3) популярні історичні твори; 4) вступні статті до творів інших авторів в його перекладі або реферативному викладі.

Одну з найбільших тематичних груп складають твори загальнополітичної спрямованості. Вони були присвячені окремим актуальним темам сучасності і важливим тогочасним подіям. Твори даної групи охоплюють два тематичні блоки: 1) національне питання і 2) загальний розвиток України й світу.

Твори, присвячені національному питанню, дозволяють досліднику політичної історії виявити пріоритети українських есерів, яких вони дотримувалися при вивченні даної проблеми: їхні наукові інтереси не обмежувалися тільки Україною, а спрямовувалися в цілому на європейські держави; порівнюючи власний досвід із європейським, вони робили певні висновки, враховували світовий досвід.

Найбільш характерною й важливою працею М. Залізняка, яка відноситься до даного тематичного блоку, є “Нариси про національне питання” [10], видані у 1918 р. До книги увійшли матеріали, надруковані в “Літературно-Науковому Вістнику” у 1911–1913 рр.: “Національне питання в Австро-Угорщині”, “Національне питання в працях останнього інтернаціонального соціологічного конгресу”, “З новішої літератури про національне питання”. Зазначимо, що всі ці праці мають історіографічний, описовий характер, оскільки вони ставили за мету ознайомити читачів з проблемою у висвітленні інших зарубіжних авторів.

Визначаючи причини звернення до даної проблеми, М. Залізняк писав: “незнайомість з національним питанням вже дуже багато пошкодила нам в нашій політиці. Українські партії й політичні діячі в роки російської й української революції виказали величезну наївність щодо розуміння і трактування національних справ. Тут нарobili вони багато помилок, за які вже тепер доводиться дуже дорого платити. Особливо шкідливим було ідеалістичне трактування ріжних націй в межах України, і тут лише тверда наука життя допоможе нам колись направити зроблені похибки. Шкода лише, що наука ця коштувала й коштуватиме занадто дорого наш нарід і нашу державу...” [10].

До другого тематичного блоку входять праці, присвячені розвитку України й світу. Твори даної групи відображають загальні політичні процеси, доводять до читача необхідний мінімум історичної й політичної інформації, спрямовують його на пошук нової інформації і схиляють до роздумів про майбутнє їхньої країни. Даний тематичний блок дає змогу простежити зміну поглядів українських соціалістів-революціонерів щодо майбутнього державного устрою України, оскільки саме на цих моментах акцентувалася в них увага М. Залізняка.

Так, у праці “Російська Україна й її відроджене” [12] М. Залізняк розкриває зміст поняття “російська Україна”, показує місце українського народу серед інших народів імперії, підкреслює, що він складає 17,8 % від загальної кількості населення [12]. Автор розкриває процес виникнення народної свідомості, підвалини творчості й значення І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Костомарова, оцінює діяльність Кирило-Мефодіївського братства та просвітницьку роботу П. Куліша, М. Драгоманова та ін.

Досить велика за обсягом частина праці присвячена розвитку революційного руху на початку ХХ ст., зокрема, утворенню перших українських політичних партій і студентському руху, в якому М. Залізняк безпосередньо брав активну участь. Тому даний матеріал є також своєрідними споминами, оскільки базується на власному досвіді видатного українського есера і дозволяє виявити його точку зору на ці події, порівняти її з іншими джерелами того часу.

Останній, сьомий розділ цієї невеличкої книги є найбільш цікавим і корисним для дослідників, оскільки в ньому ґрунтовно розкриваються причини боротьби за автономію України, роль у ній Українських Громад, I та II Державних Дум Росії. Слід відзначити, що М. Залізняк використав і відповідні фотографії, що, без сумніву, є також цінним із джерелознавчої точки зору, для сучасного історика, оскільки у монографіях сьогодення фотоматеріали не використовуються зовсім.

Наприкінці праці автор зробив висновки, які дають можливість визначити його політичну орієнтацію: “... справа відродження українського народу в Росії стає тепер справою сього народу ... А коли до боротьби стає нарід, можна бути певним, що скорше чи пізніше, а він таки розторочить свою тюрму, таки здобуде собі національну незалежність!” [12].

Як ми вже зазначали, М. Залізняк видавав праці, присвячені ана-

лізу державного устрою країн, зокрема, Німеччини, Швейцарії, Сполучених Штатів Америки й Канади [8]. У них він ґрунтовно доводив, що швидкому прогресивному розвитку цих держав сприяла їх федералістична побудова. Ці ідеї М. Залізняка знайшли пізніше своє відображення у проєкті програми Української партії соціалістів-революціонерів 1915 р., де зазначалося, що “основным нашим идеалом является союз свободных национальных и краевых федераций” [25].

До другої групи входять твори М. Залізняка, що були присвячені безпосередньо діяльності українських політичних партій. Найбільш характерною працею є “Українці, Росія й війна” [14], яка була видана під час Першої світової війни, у 1915 р. Головне завдання книги – обґрунтовано роз’яснити широкому колу української громадськості власну позицію щодо світової війни і проголошення гасла незалежності України.

Як джерело даний твір для науковців є дуже цінним, оскільки дозволяє поглянути на проблему очима українських есерів: М. Залізняк аналізує позиції і підходи до війни Української партії соціалістів-революціонерів, Української соціал-демократичної робітничої партії, Української соціал-демократичної партії (Галичина), Товариства українських поступовців, групи Л. Юркевича, Союзу визволення України, Головної Української ради та деяких загальноросійських партій і політиків.

Для підтвердження своєї позиції автор наводить листівки і відозви. Тому даний твір є своєрідною збіркою документів українських політичних партій і міжпартійних організацій, оскільки містить: відозви УПСР “До української інтелігенції в Росії”, “До селян”, “До робітників”; відозви Союзу визволення України “До громадської думки Європи”, “До українського народу в Росії”, “Солдате – озирнись!”; Маніфест Головної Української Ради від 3 серпня 1914 р.

Дослідник має можливість ознайомитися з есерівською характеристикою українського національного руху періоду Першої світової війни. М. Залізняк розділив його на дві категорії. “Перша категорія се так сказати “офіційні” представники українства в Росії, що мали в своїх руках “Раду”, вели провід в “Товаристві Українських поступовців” у Києві й рівночасно засідали в конституційно-демократичних комітетах... Ся категорія, здатна лише на легальну діяльність, тепер розуміється дуже наполошена й сидить тихо...” [14]. Друга категорія, на його думку, це представники нелегального українського руху “революційного й соціалістичного”. “Люди сей

категорії ведуть свою роботу далі. Вони стоять на становищі дальшої боротьби проти царату; далі ведуть агітацію й пропаганду серед українського селянства й робітництва” [14].

Продовжуючи обґрунтування ідеї незалежності України, М. Залізняк у тому ж 1915 р. видав ще одну публіцистичну працю під назвою “Самостійна Україна – несоціалістичне гасло?” [13], яка є логічним продовженням усєї ідеологічної та пропагандистської роботи українських есерів із початку свого виникнення.

На відміну від інших українських соціалістичних партій, які висували гасло лише автономії України, загальноросійської партії есерів, яка ратувала за федеративний устрій, діячі УПСР знаходилися на самостійницьких позиціях, висували гасло незалежності ще у 1906–1907 рр., а у Програмовій заяві українських есерів про відновлення партійної і революційної роботи, що була прийнята у 1911 р., це положення було одним з головних [24].

Тому для дослідника політичної історії початку ХХ ст. цей твір дає унікальну можливість з’ясувати історію теоретичного обґрунтування ідеї незалежності в діяльності Української партії соціалістів-революціонерів. Зокрема, автор підкреслював, що “російський абсолютизм, як се показують факти економічного життя, дає заграничним капіталам, вложеним у різні підприємства в Росії, змогу працювати лише для зиску, але з найменшим напруженем, і тому виходить, що сей капітал не робить в Росії тої корисної з суспільного погляду роботи, яку він робить де инде – він не дуже то дбає про розвиток продукційних сил, не дбає про заведене нових способів продукції, не дає робітничій клясі ніяких можливостей для культурного розвитку” [13]. А тому, щоб зрости культурно, оволодіти західноєвропейськими формами виробництва і, як наслідок, сприяти зросту матеріального добробуту – необхідна незалежність України від Росії: “Без побиття й розбиття Росії нема що думати про європейський поступ. А розбите Росії неможливе без визволення України від її панованя” [13].

Третя тематична група – популярні історичні твори – дає змогу досліднику з’ясувати форми і методи пропагандистської роботи українських есерів, виявити її особливості порівняно з іншими політичними партіями і течіями. Адже ніяка інша партія не використовувала популярні історичні твори як засіб агітаційної роботи серед українського населення. Проте сучасні дослідники історії українських партій початку ХХ ст. до сьогодення не звернули увагу на цю характеристику.

Історичні твори у переказі М. Залізняка наводили українського читача на думку щодо міфу про “божественне” походження російських царів, про необхідність боротися проти царського уряду, про те, що здобути краще життя можна тільки власними силами.

Так, у популярному історичному оповіданні “Король і народ” [9] М. Залізняк розповів про події 1649 р. в Англії і страту короля Карла I. Підводячи підсумок розповіді, він зазначив, що це стало можливим тільки тому, що всі верстви населення діяли разом, що “сила була на боці незадоволених”, і “ся кара показала, що висша власть належить ся народови, а не королеви, що король панує “з ласки народу”, а не “з ласки божої” і панує тільки доти, доки народ його терпить” [95]. Аналогічні за змістом й інші історичні твори автора [5, 6, 11, 15].

До четвертої групи входять вступні статті М. Залізняка до книг, які публікувалися його видавництвом і за його перекладом або за його редакцією. Це були твори, як правило, іноземних авторів, в яких розглядалися актуальні політичні і науково-теоретичні проблеми сучасності. У вступних статтях М. Залізняк підкреслював необхідність видання обраного твору, акцентував увагу читача на його головних аспектах і висновках, давав його коротку анотацію.

Так, у вступі до брошури Х. Житловського “Соціалізм і національне питанє” М. Залізняк зазначив, що соціалізм спочатку мав космополітичний характер, а трохи пізніше для нього були притаманні державно-централістичні тенденції, і саме тому він практично не охоплював національне питання. “Та пізніше практика життя й розвиток національного соціалістичного руху серед “неісторичних” народів привели до основної ревізії в сій справі утертої соціалістичної теорії... Результатом сеї ревізії була поява ряду основних праць над національним питанням найвизначніших теоретиків сучасного соціалізму...” [7].

Аналіз діяльності М. Залізняка у видавничій справі дає можливість констатувати, що активність його видавництва припадає на роки Першої світової війни, і головні проблеми, які розглядалися в книгах, були присвячені національному питанню й обґрунтуванню ідей соціалізму (85 % праць). Авторами цих робіт були: М. Борисов, К. Ляйтер, М. Михайленко, Е. Пернерсторфер, К. Реннер, Ю. Ручка та ін. [1, 17–21].

У роки Національної революції 1917–1920 рр. М. Залізняк брав активну участь у громадському житті країни: у 1918 р. був присут-

нім на переговорах у Бресті з метою надання делегації Української Центральної Ради інформації й консультацій, про що детально розповідає в спогадах “Моя участь у мирових переговорах в Брестю Литовському”, опублікованих у 1928 р. У 1919–1920 рр. був послом УНР у Фінляндії, згодом повернувся до Відня.

Після встановлення радянської влади в Україні перебував в еміграції, де внаслідок розходжень у поглядах із Закордонним комітетом Української партії соціалістів-революціонерів був у 1920 р. виключений з її рядів. У 1921 р. разом із Г. Лисенком та іншими проголосив організацію нової групи УПСР, але вона виявилася нежиттєздатною [22].

Протягом першої половини 20-х років ХХ ст. М. Залізник продовжував займати активну життєву позицію, виступаючи ініціатором створення різних політичних і громадських об’єднань на допомогу народові України. Але його дії не завжди позитивно оцінювалися сучасниками, про що свідчать листи М. Грушевського до К. Студинського [3].

У 1945 р., після визволення України від німецьких загарбників і закінчення Великої Вітчизняної війни, М. Залізник був заарештований органами НКВС і засуджений до 15 років ув’язнення. Помер у 1950 р. у в’язниці.

Таким чином, твори М. Залізника як одного з лідерів українських соціалістів-революціонерів, незважаючи на їхню деяку тенденційність і суб’єктивізм, дозволяють: по-перше, чітко уявити позицію українських есерів щодо важливих політичних проблем того часу; по-друге, з’ясувати ставлення партії до інших політичних партій і течій; по-третє, уточнити методи політичної агітації серед українського народу; по-четверте, окреслити пріоритети українських есерів у співпраці з діячами міжнародного соціалістичного руху. У сукупності з іншими документами і матеріалами ці твори є цінним джерелом з історії соціалістичного руху в Україні, історії українських політичних партій початку ХХ ст.

Навіть короткі штрихи про життя, суспільно-політичну і творчу діяльність М. Залізника свідчать, що він був особою, яка залишила певний слід в історії боротьби за українську державність на початку ХХ ст. і заслуговує на увагу дослідників, які вивчають історію України взагалі та історію українських політичних партій зокрема.

2. *Голобуцький О., Кулик В.* Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX ст. Дослідження.– К., 1996.
3. *Грушевський М.* Листи до Кирила Студинського (1894–1932 / Упоряд., арх. передм. Г. Сварника; Вступ. ст. Я. Дашкевича.– Л. та ін., 1998.– С. 27–32.
4. Енциклопедія українознавства. Словникова частина.– Париж ; Нью-Йорк, 1955–1957.– Т. 2.– С.736.
5. *Залізняк М.* Велика селянська війна 1525 року.– Л., 1908.– 16 с.
6. *Залізняк М.* Велика французька революція.– Л., 1914.– 276 с.
7. *Залізняк М.* Від редакції // Житловський Х. Соціалізм і національне питання.– Б.м., 1915.– С.3.
8. *Залізняк М.* Головні федерації сучасного світу.– Л., 1914.– 236 с.
9. *Залізняк М.* Король та народ (Картина з історії Англії).– Л., 1908.– 16 с.
10. *Залізняк М.* Нариси про національне питання.– К., 1918.– 144 с.
11. *Залізняк М.* Оповідання з історії української землі.– К. та ін., 1919.– 146 с.
12. *Залізняк М.* Російська Україна й її відроджене.– Л., 1910.– 71 с.
13. *Залізняк М.* Самостійна Україна – несоціалістичне гасло?– Б.м., 1915.– 14 с.
14. *Залізняк М.* Українці, Росія й війна (Замітки й матеріали).– Б.м., 1915.– 40 с.
15. *Залізняк М.* Як французькі селяни собі землю добували.– Л., 1909.– 16 с.
16. Листівки українських політичних партій та організацій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський.– Луганськ, 1999.– С. 153.
17. *Ляйтер К.* Імперіялізм московського народу.– Б.м., 1915.– 28 с.
18. *Михайленко М.* Національне питання в Росії й війна.– Б.м., 1914.– 16 с.
19. *Пернерсторфер Е.* Про новітній націоналізм, імперіялізм і соціалізм. 36. статей Реннера К. й Гаммера О.– Б.м., 1915.– 105 с.
20. *Реннер К.* Проблеми Сходу. (Національне питання на Сході).– Б.м., 1915.– 47 с.
21. *Ручка Ю.* Російські соціалісти і теперішня війна.– Б.м., 1915.
22. Українська партія соціалістів-революціонерів за кордоном (Рр. 1920–23).– Б.м., 1923.– С. 3.
23. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття. Програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В.Ф. Шевченко та ін.– К., 1993.– С. 306.
24. Центр. держ. арх. вищих органів влади та упр. України, ф. 4465, оп.1, спр.233.
25. Там само, ф. 274, оп.5, спр. 42.
26. Там само, оп. 1, спр. 1681.
27. Там само, спр. 3321.
28. *Шаповал М.Ю.* Революційний соціалізм на Україні.– Відень, 1921.– Кн. 1.– С. 42.